

Ranosrednjovjekovni reljef iz Maloga Čajna kod Visokog s dodanim natpisom velikog kaznaca Nespina

Ante Milošević
Split

Godišnjak/Jahrbuch 2012,41:187-200
DOI:10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-40.10

U Glasniku donedavno uglednoga, a danas zapostavljenog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1947. godine objavljena je kratka notica o okolnostima nalaza zanimljivoga reljefa koji je godinu dana prije bio slučajno iskopan na području Gračanice, na pravoslavnom groblju sela Malo Čajno koje je udaljeno oko 7 km sjeveroistočno od Visokog.¹ Tadašnjim pregledom nalazišta utvrđeno je da je reljef nekada bio dio opreme i ures interijera manje zgrade koja je u znatnoj mjeri razorena 1946. godine izgradnjom nove grobišne kapele, a i sama je bila slabo sačuvana jer je bila sazidana od kamenih oblutaka s malo vapna. Pretpostavlja se da je riječ o srednjovjekovnoj grobnoj građevini. Uporište za takvo mišljenje proizišlo je iz činjenice da je u njenom neposrednom okolišu bilo još nekoliko neukrašenih nadgrobni ploča, a također i iz sadržaja ćirilčkoga natpisa koji je, po svemu sudeći, na reljefu urezan naknadno. Spomenuti natpis češće je negoli sam reljef bio predmetom interesa istraživača jer spominje dvije povijesne osobe, velikog kaznaca Nespina i njegovu sestru kaznačicu Bjeloku. Evo najčešće korištene transliteracije i transkripcije toga natpisa:²

Х[Н]МЕ ВЕЛЫКО[Г]А КАЗНЬЧА НЕСЬПИНЕ БРЪТА
ПОЗНАА БЪЛОКА КАЗНЬЧА НЕСЬПИНЪ СВОГАГО
СПОАИНА Н ОС[Т]ВОНСЕБЪ МЪ
СТО ПО
ЛЪГЪ С
ВОЕГЪ ГОС
ПОАИНА

¹ Vuković / Kučan 1947, 51-68. Reljefna ploča pronađena je na lokalitetu Kadinjak u podnožju Čajanskog grada, istočno od sela Malo Čajno.

² Transliteracija prema: Vego 1970, 58, transkripcija prema: Vuković / Kučan 1947, 53.

*U ime velikoga kaznaca Nespina, njena (svoga) brata, pozida (grobnicu ili posebni grob blizu drugih) kaznačica Bjeloka (Bjeloca ili Bjeloča) Nespinu uz (grobnicu ili ranije podignut grob) svoga gospodina i ostavi sebi mjesto pored svoga gospodina.*³

Prema Vukovićevom mišljenju, ploča je dakle, nadgrobnik koji je nekada stajao u zidanoj obiteljskoj grobnici ili mauzoleju, u kojemu su, pored velikog kaznaca Nespina, bili pokopani još i njegova sestra Bjeloka koja je ujedno bila i žena drugoga, nižerangiranoga kaznaca koji u natpisu nije spomenut, iako je iz sadržaja natpisa jasno da je i on tu bio sahranjen. Vuković također pretpostavlja da je natpis urezan u 12. stoljeću jer je već tada bosanska država bila staleški organizirana, pa je mogla imati i uređenu dvorsku kancelariju. Iz takvoga njegovoga zaključka proizlazi i datacija samoga reljefa jer je bio uvjeren da je on istovremen s natpisom. U vrijeme prve objave toga spomenika, A. Kučan donosi vrlo prikladan njegov opis: "Reljef koji je dosta duboko, ali posve primitivno urezan predočuje lov. Lovac u dugim rukama drži lovačko koplje. Na nogama lovca su šiljate plitke cipele. Ruke su mu obadvije lijeve, a ona koja bi trebala biti desna omotana je do preko lakta kaišem. Tijelo je široko i zdep-

³ O različitim čitanjima i tumačenjima toga natpisa, sa starijom literaturom vidi u: Vego 1970, 58-59. Pregledno o funkciji kaznaca, visokorangiranoga dostojanstvenika u dvorskoj hijerarhiji u srednjovjekovnoj Bosni i u Srbiji usp.: Vuković / Kučan 1947, 53-54 (kaznac Borilović iz vremena cara Dušana), te: Thallóczy 1906, 411 o kaznacu Boleslavu u poveljama bana (kasnijega kralja) Tvrtka iz 1354. i 1357. godine; str. 412 kaznac Sanjko i kaznac Stjepoe u Tvrtkovoju povelji iz 1367. godine.

Sl. 1. Reljef iz Maloga Čajna kod Visokog, danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (foto: Adnan Šahbaz)

sto, na kome nema reljefnih zarezda odjeće. Glava je u anfasu s vrlo loše izrađenim ušima i nosom, s krupnim očima, šiljatom bradom i natrag počešljanom kosom. Pored lovca su u vrlo lošoj plastici prikazana dva lovačka psa s kaišem oko vrata, a pred njima krupan divlji krmak (vepar) koji je oborio pod svoje noge trećega psa. Kako lovac, tako i životinje vrlo su loše isklesane, zubi su im izvan pilasto narezani, a tijelo vepra više liči na medvjeda.⁴ A. Kučan još navodi da je reljef isklesan na ploči od mekanoga lapora te da je sretna okolnost da je prilikom rušenja objekta pao na ukrašenu stranu što je omogućilo njegovu dobru sačuvanost. Dužina mu je 210 cm, visina 106 cm, a debljina 7-10 cm (Sl. 1). U vrijeme prve objave reljefa nije iznijeto moguće ikonografsko tumačenje isklesane scene, no kako je ona tada objašnjena kao narativni lovački prikaz, može se zaključiti da se težilo ka tome da se taj spomenik uvrsti među veliki broj srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika zapadnoga Balkana na kojima upravo takav učestali motiv oslikava svakodnevicu ondašnjih feudalaca kojima je, uz viteške turnire, lov bio najomiljenija zabava.

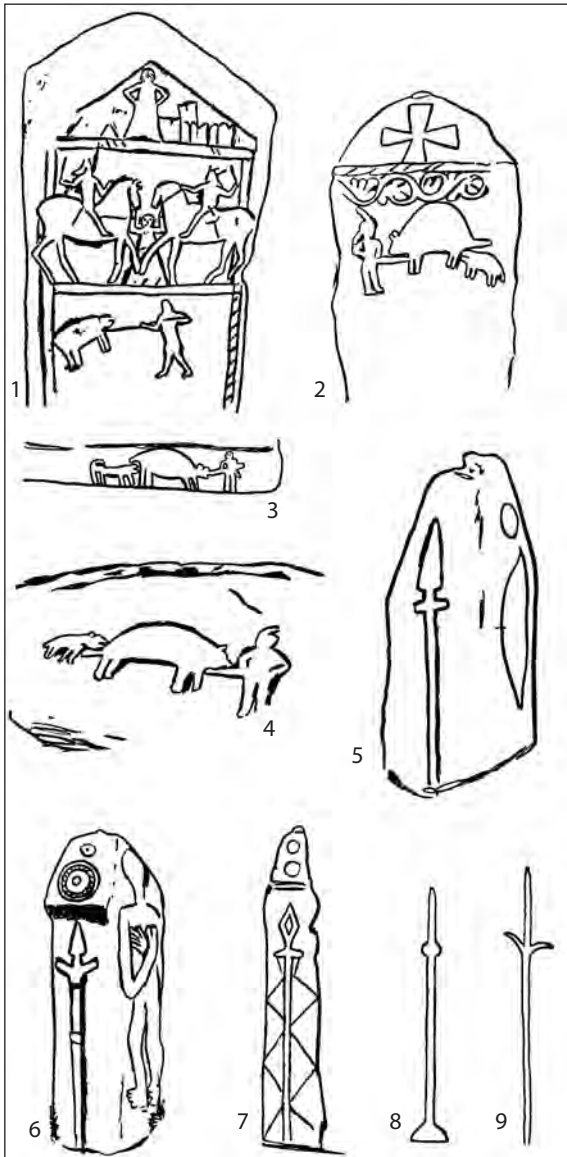
Takvo Kučanovo mišljenje rezultiralo je time da su svi, koji su iz bilo kojih razloga raspravljali o ovom reljefu, njegovo mjesto nalazili u umjetnosti stećaka. Tako je pretpostavljao i J. Kovačević prema kojemu je srednjovjekovna ploča

iz Maloga Čajna kronološka poveznica između antičkih i kasnoantičkih takvih prikaza s onima koji će se u velikom broju primjera pojavljivati na kasnosrednjovjekovnim stećcima.⁵ Pretpostavlja da je nastao pod utjecajem ranoromaničke umjetnosti zapadne Europe, a osobito s ugledanjem na spomenike s istočnojadranskoga primorja gdje, po njemu, postoje stilski vrlo srodni reljefi, posebno u načinu prikazivanja ljudskih likova (na primjer na plutejima iz zadarske Sv. Nediljice ili na pluteju s prikazom vladara, danas u splitskoj krstionici). Time implicitno predlaže i dataciju Nespininog reljefa u 11. stoljeće. Tumačeći ikonografski sadržaj reljefa pretpostavlja da je riječ o čestom antičkom mitološkom i narativnom motivu koji je svoj *interpretatio christiana* našao u starokršćanskoj i potom u ranoromaničkoj umjetnosti. U simboličkome smislu lovac koji na reljefu ubija vepra, uistinu ubija vraga ili zloduha kojega je, prema Lukinom (8.31-32) i Markovom evanđelju (8.33) Krist bio natjerao da uđe u svinje i da tamo ostane sve do njegovoga iščeznuća potapanjem u vodi.⁶

⁵ Kovačević 1961, 317-322. Za pretpostavljene scene lova na stećcima usp.: Wenzel 1965, 395-411. Moguća je i pojava ovoga motiva na bosanskim kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima pod utjecajem romaničke i gotičke umjetnosti s jadranske obale gdje takvi motivi, temeljem antičkih tradicija, ponovo oživljavaju u različitim medijima, o čemu u: Fisković 1990, 37-82.

⁶ Kovačević 1961, 318-320. Kovačevićeva razmišljanja o reljefu iz okolice Visokog, u svim bitnim dijelovima prenosi i

⁴ Vuković / Kučan 1947, 51-52.

Sl. 2. Lovačke scene i kasnosrednjovjekovna koplja na stećcima: 1. Zborna gomila – Avtovac; 2. Sarajlije – Duvno; 3. Radmilovića Dubrava – Bileća; 4. Eminovo Selo – Duvno; 5. Bačići – Drinjača; 6. Banjevići – Drinjača; 7. Brana – Srebrenica; 8. Seget – Trogir; 9. Donja Brela – Makarska (prema: Wenzel 1965)

Nakon J. Kovačevića više nije bilo tekstova koji su se šire osvrtni na ovaj reljef. U potonjoj literaturi on je najčešće bio samo spominjan u radovima koji su općenito raspravljali o umjetnosti na bosanskim srednjovjekovnom nadgrobničkim spomenicima i na stećcima. Najprije je to

Lovrenović 2008, 78. Na str. 203 iznosi i okvirnu dataciju od kraja 12. do kraja 14. stoljeća, bez posebnog obrazloženja.

Sl. 3. Stećak iz Donje Zgošće, danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu: 1. bočna strana (foto: A. Milošević); 2. scena s lovom na vepu (prema: Benac 1967)

napravila M. Wenzel,⁷ a potom u više navrata i Š. Bešliagić koji ga je uvrstio u svoj kataloško-topografski pregled stećaka.⁸ Na isti reljef više puta se osvrnuo i u monografiji koja raspravlja o kulturi i umjetnosti stećaka tumačeći da je riječ o umjetnini koja je resila grob velikog kaznaca Nespina u njegovom (ili obiteljskom) mauzoleju.⁹ U istoj knjizi osvrće se i na sadržaj reljefa. I u tim raspravama ga u cjelini i u pojedinostima, u pravilu, dovodi u vezu s umjetničkim tvorevinama u srednjovjekovnoj Bosni.¹⁰

⁷ Wenzel 1965, 403, T. CIV/16.

⁸ Bešliagić 1971, 168. Prije toga u: Bešliagić 1967, 95-96.

⁹ Bešliagić 1982, 116.

¹⁰ Bešliagić 1982, 233 (o obliku koplja), 280-283, 334, 336 (o motivu lova na vepu). Tri vrlo dobra pregleda toga dijela kasnosrednjovjekovne umjetnosti Bosne koja su napravili A. Benac, O. Bihalji Merin i N. Miletić, ploču kaznaca Nespina uopće ne spominju. Takav njihov stav za nas je potpu-

Sl. 4. Koplja s krilcima na ranosrednjovjekovnim reljefima: 1. Pridraga kod Zadra, 8./9. stoljeće; 2. S. Miguel de Liño kod Ovieda, oko 848. godine; 3. Hornhausen, 8. stoljeće; 4. Cámara Santa u Oviedu, sredina 9. stoljeća, (prema: Milošević 2011)

* * *

Naše je mišljenje da se kamena ploča s reljefnim lovačkim prizorom iz okolice Viskokog, zbog osebnog likovnog izraza i specifične klesarske obrade, ipak ne može niti jednom svojom osobinom povezivati sa sličnim izvedbama na nadgrobnim spomenicima srednjovjekovne i kasno-

no prihvatljiv jer ona uistinu i ne pripada tome kulturnome krugu i toj grupi spomenika (usp. Bihalji Merin / Benac 1963; Benac 1967; Miletić 1982).

srednjovjekovne Bosne. Ipak, oni koji su razmišljali u tome pravcu, glavni oslonac nalazili su u lovačkoj sceni i u obliku koplja koje lovac drži u rukama. Tako se upozorava da je među brojnim lovačkim prikazima, u kojima izrazito prevladava lov na jelena, lov na vepra na stećcima zastupljen jedanaest puta.¹¹ Navode se pri tome dvojbene analogije jer su na svim tim reljefima kasnoga srednjega vijeka životinje isklesane vrlo

¹¹ Bešlagić 1982, 279-281; Lovrenović 2008, 78-79.

Sl. 5. Reljef sa simboličkim prikazom borbe slavenskih bogova Peruna i Volosa iz Žrnovnice kraj Splita, druga pol. 8. stoljeća (prema: Milošević 2011)

Sl. 6. Prijenos relikvija na minijaturi iz 9. stoljeća, Bibliothèque nationale u Parizu, ms. lat. 9386, f° 147, (prema: Guyon 1991)

Sl. 7. Reljef s prikazom lova na vepra iz portika katedrale u Civitè Castellana u Italiji, 8. stoljeće (prema: Enciclopedia dell'arte medievale, 4/1993)

shematski, tako da se u njima vepar može prepoznati uz dosta mašte (Sl. 2. 1-4). Ipak, na stećku iz Donje Zgošće kod Kaknja (danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) koji je impresivan po dimenzijama i ukrašenosti, jedna lovačka scena može se protumačiti upravo na taj način (Sl. 3. 1) i to je prema našem mišljenju jedini takav prikaz koji je izveden na stećcima.¹² Detalj lova na vepra na

¹² Truhelka 1991, 635-636. Scena lova na vepra (Ć. Truhelka misli da je riječ o medvjedu) na stećku iz Donje Zgošće, koji je bez premca među nadgrobnim spomenicima srednjega vijeka u arealu stećaka, sasvim je nalik takvome motivu u

stećku iz Zgošće dodatno je zanimljiv i u ikonografskom smislu jer je zvijer na njemu obilježena znakom križa (Sl. 3. 2). Taj naknadno izvedeni simbolički čin "pokrštenja" jednoga nesumnjivo poganskoga motiva svakako bi trebao imati dublji religijski smisao, zanimljiv za vjerske odnose u srednjovjekovnom bosanskom društvu, no, to

Miroslavovom evanđelju iz 12. stoljeća, za što usp.: Škrivanić 1957, 78, Sl. 35.1. Scena lova na vepra pod stablom na sarkofagu Sv. Sernina u Toulousu (6.-7. stoljeće) ukazuje na izvoriste toga motiva u starijim razdobljima (Hubert / Porcher / Volbach 1968, 25, 354, Sl. 27).

Sl. 8. 1-2. Protome s medvjediđim glavama iz Breze 2 kod Sarajeva (foto: A. Milošević); 3. prijedlog rekonstrukcije njihova izvornoga smještaja na apsidi zgrade (prema: Basler 1975)

pitanje nije od bitne važnosti za ovu raspravu pa ga ostavljamo za neku drugu priliku.

Drugi pokazatelj zbog kojega su neki dosadašnji istraživači scenu na reljefu iz okolice Visokog pokušali izjednačiti s prikazima na stećcima jest oblik masivnoga koplja kojega lovac drži u rukama. Pretpostavlja se da ono predstavlja lovačko oruđe kakvo je inače bilo u upotrebi u Bosni tijekom 14. i 15. stoljeća.¹³ Nekoliko donekle sličnih kopalja uistinu je i prikazano na nadgrobnim spomenicima kasnoga srednjega vijeka (Sl. 2. 5-9),¹⁴ no ti primjerci bitno su drugačiji od onoga kakvo je isklesano na našem reljefu. Ono naime, po svemu najviše nalikuje ranosrednjovjekovnom, franačkom koplju s krilcima kakvo je bilo u upotrebi od druge polovine 8. i kroz cijelo 9. stoljeće. Nekoliko primjeraka takvoga oružja pronađeno je u dalmatinskom zaleđu, u Hercegovini i u jugozapadnoj Bosni, a oblik i funkciju jasno mu pokazuju sitnoslikarske izvedbe u crkvenim knjigama iz karolinškoga doba i reljefi iz onodobne Europe (Sl. 4.1-4).¹⁵ Čini se da mala krilca ima i koplje koja pogađa vepra na reljefu iz Civitā Castellana (Sl. 7). Za pitanje o kojemu mi raspravljamo osobito je važna analogija s reljefom iz Žrnovnice pokraj Splita na kojemu konjanik napada medvjeda s gotovo identičnim oblikom koplja (Sl. 5). Taj spomenik je donedavno

¹³ Škrivanić 1957, 75-86. Zbog prikaza koplja donosi i sliku dijela reljefa iz Maloga Čajna, navodeći da potječe iz 13. stoljeća (str. 79, Sl. 36).

¹⁴ Wenzel 1965, T. 64/1-12; Bešlagić 1982, 232-234.

¹⁵ Milošević 2000, 132-133; Milošević 2011, 27-31, Sl. 11-13.

smatran klesarijom ranoromaničkoga doba, no mi smo ponovnom detaljnom likovnom i ikonografskom analizom pokazali da on ipak pripada predromaničkome razdoblju, i to najvjerojatnije drugoj polovini 8. stoljeća.¹⁶

Reljef sa scenom lova iz Maloga Čajna od sličnih motiva na stećcima razlikuje se i cjelovitom likovnom izvedbom. Na ljudskome liku i na životinjama koje su na njemu prikazane isklesan je veći broj detalja kojih u pravilu nema na sličnim prikazima na stećcima. Tako naglašeno dlakave životinje imaju velike iskešene zube, psi još imaju i kožne ogrlice, a lovac glavu s precizno isklesanom kosom i bradom, detaljima lica i dlakavim vratom. I cijela kompozicija nije kruta, kako je to obično na stećcima, nego je prilično dinamična. Lovac stoji sa strane s visoko podignutim kopljem u rukama očekujući napad vepra kojega su opkolila tri psa. Jednoga od njih divlja zvijer je već savladala i bacila pod svoje noge, drugi je u trku i energično napada, a treći bježi osvrćući se da ga vepar ne bi dograbio s leđa. U cjelini izvedbe u toj narativnoj sceni dočarana je i neka vrst perspektive¹⁷ jer je pas koji bježi i koji je isklesan u drugom planu, iznad ruku lovca, nešto manji od ostalih.

Naglašena osobina reljefa iz okolice Visokog je i naivnost u klesarskom izrazu koji je posebno uočljiv na prikazanom ljudskom liku. Njegovo tijelo, osim zaštitnog remena omotanog oko

¹⁶ Milošević 2008, 181-217; Milošević 2011, 17-72.

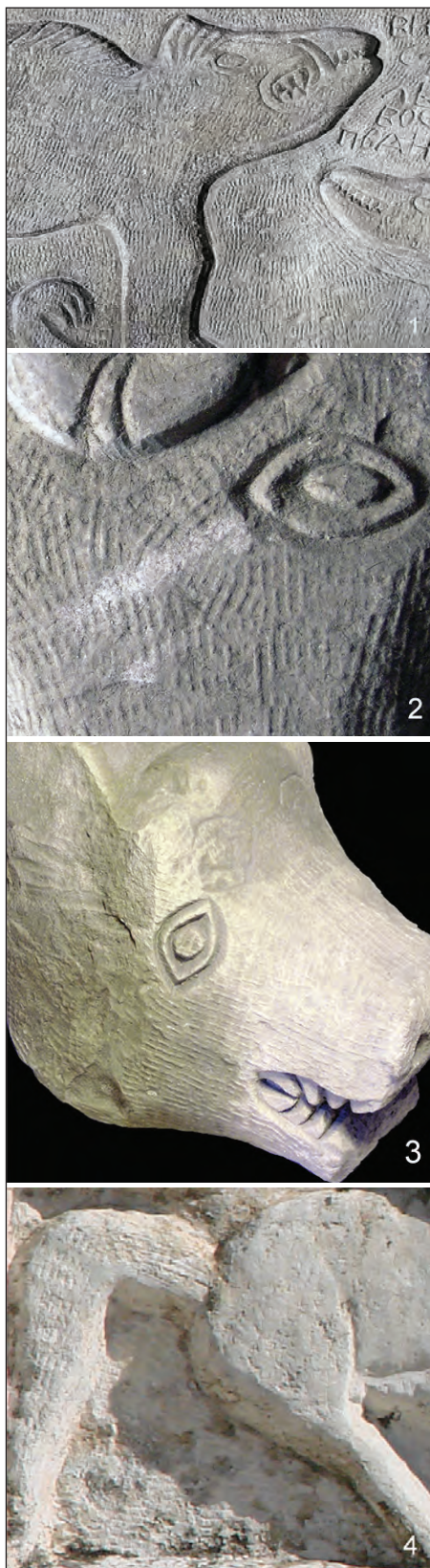
¹⁷ Kovačević 1961, 318.

Sl. 9. Glava muflona ili ovna iz Breze kod Sarajeva
(foto: A. Milošević)

desne ruke i cipela oštrog vrha, nema prikazane druge detalje odjeće. Postavljeno je u poluprofilu, a glava, protivno logici, *en face*. Ruke su mu nejednake dužine sa šakama koje su obje prikazane s vanjske strane pa se stječe utisak da lovac ima dvije lijeve ruke. Takav način naivnog predočavanja ljudskih likova upravo je svojstven ranosrednjovjekovnom dobu. Tako primjerice na jednoj minijaturi iz 9. stoljeća, koja prikazuje prienos relikvija, prednji nosač u toj sceni ima na gotovo identičan način nezgrapno prikazane “dvije desne ruke” nejednake dužine (Sl. 6),¹⁸ slično kao i ratnik naoružan mačem i štitom na ulomku reljefa iz Pridrage (Sl. 4.1). Na općenitom nivou, primitivni klesarski izraz prisutan na reljefu iz okolice Visokog dobro je raspoznatljiv još i na reljefu s prikazom Cvjetnice iz Venecije (danas u *Museum für Byzantinische Kunst* u Berlinu), na mramornoj ploči iz crkve San Saba u Rimu te na već spomenutom konjaničkom reljefu iz Žrnovnice u Dalmaciji. Svi ovi primjeri koje smo donijeli kao usporedbu nastali su u 8. stoljeću.¹⁹

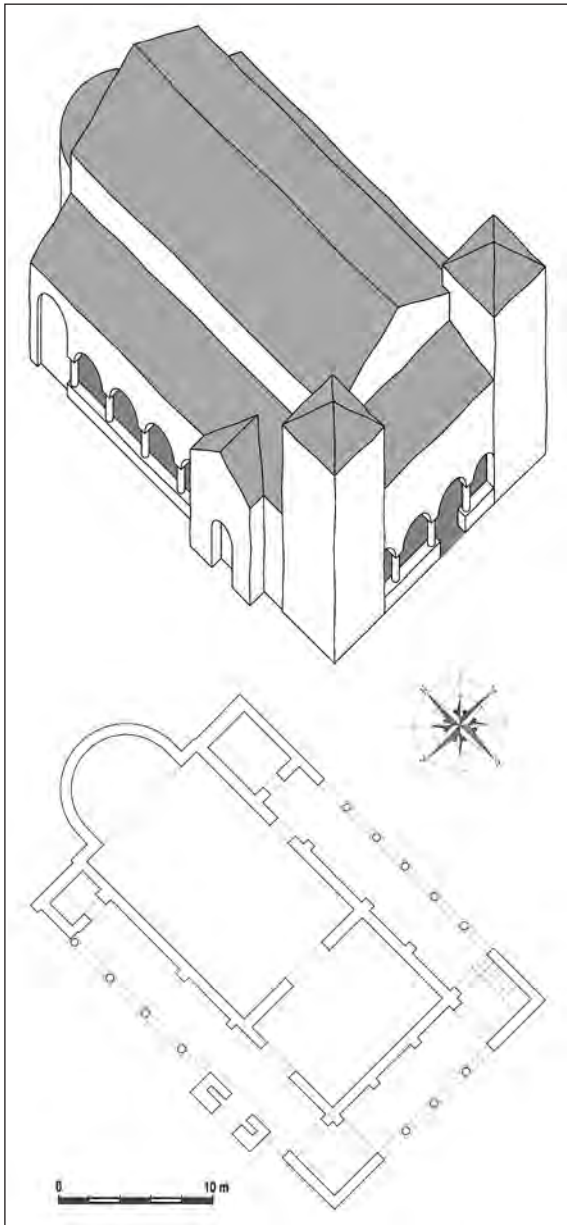
Za kronološko određenje reljefa mogle bi biti indikativne i prikazane glave na životinjama koje su sve, a napose veprova, robusne s poluotvorenim raljama u kojima su veliki i oštri zubi. Takvim

Sl. 10. Vidljivi ostatci klesarske obrade zubačom na ranosrednjovjekovnim skulpturama: 1. Malo Čajno kod Visokog; 2-3. Breza 2 kod Sarajeva; 4. Žrnovnica kraj Splita (foto: A. Milošević)

¹⁸ Guyon 1991, 86. Minijatura je iz Evandelistara 9. stoljeća (*Histoire de la mort de saint Jean-Baptiste*) koji se čuva u Bibliothèque nationale u Parizu, ms. lat. 9386, f° 147.

¹⁹ Milošević 2011, Sl. 9, 19.

Sl. 11. Prijedlog rekonstrukcije zgrade u Brezi 2 (prema: Milošević 2011a)

izgledom umnogome slične, u odnosu na tijelo, povećanim životinjskim glavama koje su isklesane na primjercima ranosrednjovjekovnog kamenog namještaja iz crkava u dalmatinskim i istarskim gradovima (naprimjer na pluteju s Prevlake u Boki, na ciboriju iz Ulcinja, na ploči ambona iz zadarske katedrale i na ciboriju iz Novigrada u Istri) te u sjevernoj Italiji (Sigwaldova ploča u Civaldu, fragmenti ciborija iz Aquileje).²⁰

²⁰ Jakšić 2000, 202; Lusardi Siena / Piva 2001, 559-562, T. 13, 15/1 (za primjerke iz Furlanije).

Sam motiv lova na vepra, kako je već uočeno na više mjesta, preuzet je iz repertoara antičke umjetnosti, pri čemu je sarkofag s mitološkom temom Meleagrova lova na Kalidonskog vepra iz Solina (danas u *Arheološkom muzeju* u Splitu) jedno od najboljih ostvarenja toga motiva u prestižnim antičkim radionicama.²¹ Nekoliko primjeraka iz kasnoantičkoga doba pokazuje korištenje toga motiva i u starokršćansko vrijeme na što je već upozorio J. Kovačević.²²

Reljef s narativnim prikazom lova na vepra iz portika katedrale u Civitā Castellana vrlo je dobra ranosrednjovjekovna analogija sceni na reljefu iz okolice Visokog (Sl. 7).²³ Na tome spomeniku iz Lacija lov se odvija u šumi, a u njemu učestvuju konjanici i pješaci. Vepra, koji se nalazi u okruženju lovačkih pasa, kopljem koje ima mala krilca napada jedan konjanik, drugi, također s kopljem u ruci i trubljom u ustima, progoni ga, a u lovu sudjeluju i dva pješaka opremljena na isti način. Ti pješaci na kojima su prisutni elementi naivnoga klesarskog izražavanja sasvim su nalik lovcu iz Visokog. Noge su im predstavljene u profilu, a gornji dio tijela i glave *en face*. Riječ je o plitko-reljefnim figurama koso zasječenih rubova, što je jedna od čestih odlika ranosrednjovjekovnih skulptura. Uz to, uređene su na isti način kao i lovac na reljefu iz Bosne jer imaju guste trokutaste brade i dugačku kosu koja je u širokim pramenovima začešljana prema tjemenu. Kao likovna analogija zanimljivo je i dočaravanje perspektive u superpoziciji koja je prisutna na oba spomenika. Pretpostavlja se da je reljef iz Civitā Castellana langobardska ostavština i najčešće se datira u 8. stoljeće,²⁴ što može biti i dobra osnova za okvirno vremensko određenje našega primjerka.

Specifičnost reljefa s dodanim natpisom kaznaca Nespina je i njegova klesarska obrada u ko-

²¹ Cambi 1988, 25, 26, 38, 54, 61, 127, T. XVIII-XX/a-b, kat. br. 31; Cambi 2002, 137, knj. II, Sl. 97. Vrlo kvalitetan klesarski prikaz lova na vepra je i na poleđini antičkog sarkofaga kojemu je na prednjoj strani isklesana mitološka scena o Fedri i Hypolitu, danas u Musée lapidaire d'art païen u Arlu (Février 1991, 272).

²² Kovačević 1961, 318-320. Njegovim primjerima mogu se dodati još i primjerci iz Arla i Tuluza (Février 1991, 274, 287), te iz Osima i Beča (Dresken Weiland 1998, 70-71, T. 72.1, sarkofag iz kripte katedrale u Osimu; 76, T. 71.4, sarkofag iz Kunsthistorisches Museum u Beču).

²³ Schaffran 1941, 84, 91, Taf. 41b; Russo 2003, 151.

²⁴ Schaffran 1941, 91. Slika u: Enciclopedia dell'arte medievale. Vol. 4, Roma, 1993, 24-25.

Sl. 12. Položaj arheoloških lokaliteta u okolici Visokog o kojima se raspravlja u ovom tekstu: 1. Malo Čajno; 2. Breza 2; 3. Biskupići (orto-foto podloga: Google)

joj dominira korištenje nazubljenih alata (čekića i dlijeta – u današnjem dalmatinskom, bračkom, dijalektu *marteline* i *gradine*). Upotreba tih alata naime, nije uobičajena u srednjem vijeku, a pogotovu ne na nadgrobnicima kasnoga srednjega vijeka i na stećcima, na kojima, koliko mi je poznato, nigdje nije evidentirana, iako se ploča iz okolice Visokog često uspoređuje upravo s tim grupama spomenika. S druge, pak, strane, takav završni način obrade kamene površine svojstven je rimskome dobu²⁵ pa je bjelodano da njegovu primjenu na našem spomeniku treba tumačiti kao antičku i kasnoantičku tradiciju. Takva preživjela klesarska tehnika primijenjena je na još nekim spomenicima s područja današnje Bosne i Hercegovine. Riječ je o protomama s međvjeđim glavama (Sl. 8.1-2) koje su nekada, složene u

niz, resile vanjski zid apside palače u sklopu kurtisa u Brezi (Sl. 8.3) te o ovnovskoj ili muflonovoj glavi,²⁶ vjerojatno od kapitela s istoga nalazišta (Sl. 9). Jasni tragovi istovjetne klesarske obrade nazubljenim dlijetom i čekićem (Sl. 10. 1-4) upućuju na pretpostavku da bi sve ove spomenike trebalo smjestiti u približno isto vrijeme. Građevina u Brezi (tzv. *Breza 2*) različito se datira i funkcionalno objašnjava,²⁷ a naše je mišljenje da to nije starokršćanska crkva nego palača u sklopu ranosrednjovjekovnoga veleposjeda (Sl. 11).²⁸

²⁶ Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Antička zbirka, inv. br. 525). Visina joj je 27 cm.

²⁷ Basler 1975, 259-267.

²⁸ Milošević 2011a, 124-129. Našim dosadašnjim razmišljanjima o tome objektu sada bismo dodali i jedan zanimljiv građevinsko-funkcionalni detalj o kojemu do sada nije posebno raspravljano, a odnosi se na izvedbu glavnoga monumentalnoga ulaza na zapadnome zidu. Na njemu je, naime, sačuvan dio konstrukcije (dva uska uzidana nasu-

²⁵ Adam 1989, 35-38.

Sl. 13. Reljefne glave iz Breze i Zenice (?) (foto: A. Milošević)

Gotovo svi fragmenti koji su nekada resili vanjštinu i unutrašnjost zgrade u Brezi nisu svojstveni kršćanskoj ikonografiji. Posebno se to odnosi na primjere sa životinjskim prikazima medvjeda i muflona ili ovna koje je prihvatljivije zamisliti u prostoru svjetovnog karaktera kakav je mogla biti palača ili lovačka kuća u sklopu nekoga vlastelinstva ranoga srednjega vijeka. Prije smo pokušali pokazati da je reljef iz Maloga Čajna po svojim likovnim osobinama i po klesarskoj obradi vrlo srodan skulpturama iz Breze, pa ako tim pokazateljima sada dodamo i njegov sadržaj, a to je narativna scena lova na vepra, ne čini nam se presmjelom niti pretpostavka da je i on nekada pripadao istom tom ambijentu. Takvo mišljenje postaje vjerojatnije ako znamo da su ta dva lokaliteta međusobno udaljena svega nekoliko kilometara (Sl. 12).

Zanimljiv nalaz iz Breze je i jedan ulomak s prikazanim ljudskim licem (Sl. 13. 1)²⁹ koje ima nesumnjive srednjovjekovne likovne karakteristike, a jedan drugi fragment, na kojemu je ta-

protina žlijeba) koja je omogućavala sigurno zatvaranje teških vrata koja su se dizala i spuštala, ovisno o potrebi. Takva obrambena vrata nisu svojstvena kršćanskim crkvama nego bolje zaštićenim zdanjima kakvo je prema našem mišljenju bilo i ono u okviru veleposjeda ranoga srednjega vijeka u Brezi. Naravno, u tom slučaju su i arkature trijema trebale biti bolje osigurane, pretpostavljamo masivnim metalnim rešetkama.

²⁹ Ulomak se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Antička zbirka, inv. br. 522). Visina mu je 12 cm.

kođer reljefna ljudska glava (Sl. 13. 2), sasvim je nalik lovcu na našem reljefu.³⁰

Mišljenja smo, dakle, da je reljef sa scenom lova na vepra iz Maloga Čajna klesarija iz razdoblja ranoga srednjega vijeka, okvirno iz druge polovine 8. stoljeća. Pretpostavljamo da je nekada bio dijelom ambijentalne dekoracije u unutrašnjosti istovremene palače ili lovačke kuće u Brezi, te da je odatle, u mlađim stoljećima srednjega vijeka, prenijet na novi položaj u Malo Čajno. Tada je dobio i novu, funeralnu funkciju, o čemu svjedoči i naknadno mu urezani ćirilički natpis za kojeg se misli da potječe iz 12. ili 13. stoljeća. Takva preupotreba nekog ranosrednjovjekovnog spomenika ne bi bila osamljeni slučaj, a u srednjovjekovnoj Bosni slično se, prema našem mišljenju, dogodilo i s poznatom pločom bana Kulina (Sl. 14) koja je pronađena u nedalekim Biskupićima (Sl. 12).³¹

Ako se i kada ovakvo naše mišljenje o porijeklu, likovnim osobinama i kronološkom određenju reljefa iz Maloga Čajna prihvati kao relevantno, a mi vjerujemo da hoće, onda će i ukupna ranosrednjovjekovna baština (i bosanska i europska) biti obogaćena novim važnim i referentnim spomenikom.

³⁰ Pretpostavlja se da je pronađen u Zenici. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (Antička zbirka, inv. br. 541). Visina mu je 10 cm.

³¹ Milošević 2008a, 87.

Sl. 14. Ranosrednjovjekovna ploča (plutej) iz Biskupića s naknadno urezanim natpisom u vrijeme bana Kulina (foto: A. Milošević)

Summary

The Early Medieval relief from Malo Čajno nearby Visoko with great Nespina kaznac's added inscription

This text deals with circumstances of the finding as well as with the art and iconographic characteristics of an interesting relief accidentally dug out in 1947, north-east from Visoko, in Central Bosnia. Field examination that followed afterwards determined that the relief once was a part of itinerary and interior decoration of a smaller building. Supposedly, this was a medieval tomb construction based on the fact that in a nearby environment there were several other unornamented tombstones as well as after the Cyrillic inscription which was probably carved on the relief afterwards. The afore mentioned inscription was, more

frequently than the relief itself, an object of interest for researchers because it mentions two historical personalities, Nespina kaznac the Great and his kaznac sister Bjeloka.

Naïve nature of the carving is a highly stressed feature of the relief (210 cm long, 106 cm high and 7-10 cm thick) which is especially noticeable on the displayed human form. Its body, apart from the protective belt wrapped around right arm and sharp tipped shoes, has no other clothing items displayed. The body is placed in a semi-profile while the head is shown en face. Its hands are of uneven length with its fists displayed on external sides so one gets an impression of a hunter with two left hands. This form of naïve display of human figure is the characteristic of the early medieval period. Similarly, on a miniature from 9th century showing the transport of relics, a front porter in the scene has an awkward display of "two right hands" of uneven length. Generally, this primitive stone-carving method of the relief from Visoko can also be recognized on the relief displaying Palm Sun-

day from Venice, on the marble panel from San Saba church in Rome and on the relief from Žrnovnica in Dalmatia. All of these examples we used to compare with, originate from 8th century.

Due to its looks and contents of the carved motif including hunting scene, the relief from Malo Čajno was frequently identified with similar motifs on stećci. However, it is different from stećci, not only in its details but also in its complete artistic creation. The human form and the animals, displayed next to it, are carved with numerous details that do not exist on similar displays on stećci. Hairy animals have their big grinned teeth stressed, dogs have leather collars and the hunter has a head with a precise display of hair and beard, facial details and a hairy neck. The entire composition is not as rigid as it is the case on stećci but rather very dynamic. The hunter is standing aside with his spear high up in the air, expecting an attack from the boar surrounded by three dogs. The wild beast already overpowered and threw under its feet one of the dogs, the another dog is charging energetically, while the third one is running away looking back to prevent being grabbed by the boar from the back. There is also some perspective in the whole performance because the running dog, carved in the second plain above the hunter's hands, is a bit smaller than the others.

J. Kovačević is the only one who discussed art, iconography and chronology of this relief. According to his opinion, this relief is created under the influence of the early Romanesque art of the western Europe, particularly following the monuments from eastern Adriatic coast where stylistically very similar reliefs, in the way they display the human form, can be found. This implicitly suggests the dating of this relief into 11th century. He also stated that the medieval panel from Malo Čajno is a chronological link between Late Antique displays and those that will numerous show up afterwards on late medieval stećci. Through the interpretation of iconographic content of the relief, he assumed that this is a very frequent ancient mythological and narrative motif whose interpretatio christiana lies in the early Christian and afterwards in the early Romanesque art. Symbolically, the hunter killing a boar is actually killing the devil or evil spirit which, according to gospels of Luke and Matthew, Christ forced into a body of a pig, staying there until its disappearance through submerging in water.

After J. Kovačević there were no more texts addressing this relief with more attention. In the past literature, it was the most frequently mentioned topic in the papers dealing with the art of the Bosnian Medieval tombstones and stećci. Afterwards, M. Wenzel mentioned it first and later it was used several times by Š. Bešlagić who found the standpoint for his opi-

nion in the hunting scene and the shape of the spear that hunter holds in his hands.

According to my opinion the stone panel with hunting scene relief from the vicinity of Visoko, due to its complexity in art form and the specific carving processing, cannot be linked to a single similar ornament on medieval and Late Medieval Bosnian tombstones. Those who tried to make a connection warn us that among numerous hunting displays on stećci, deer hunting scenes are prevalent, while boar hunting scenes are displayed eleven times. In that process dual analogies are stated because in all those reliefs from the Late Medieval period, the animals were carved in a schematic way which makes a boar recognizable only with a lot of imagination. However, on a stećak from Donja Zgošća near Kakanj, which is rather impressive by its dimensions and ornaments, one hunting scene can be interpreted precisely like that, making it, in my opinion, a single such display made on stećci.

The second indicator that was used to equalize the scene from the relief nearby Visoko with displays on stećci is a large spear that the hunter is holding in his hands. It is presumably a hunting spear that was in use during 14th and 15th century in Bosnia. Several similar spears were displayed on tombstones as well, but those items were significantly different from the one carved on our relief. It truly resembles the Early Medieval, Frankish spear with wings that was used in the second half of the 8th and throughout the 9th century. Several pieces of weapons like that were found in Dalmatian outback, in Hercegovina and in southwestern Bosnia. Its shape and function are clearly indicated by tiny images in Carolingian church books and reliefs from Europe of the period. Of special importance for our issue is an analogy to the relief from Žrnovnica nearby Split showing a horseman attacking a bear with almost identical spear. Until recently this monument was considered as an early Romanesque stone-carving, but thanks to further detailed art and iconographic analysis it was shown that it belongs to pre-Romanesque period; most likely second half of the 8th century.

The displayed heads of the animals, the head of the boar especially, being very robust with semi-open jaws with long sharp teeth, could be used for chronological dating of the relief from Malo Čajno. Thanks to such outlook, in comparison to their bodies, they mostly resemble the augmented animal heads carved on the specimen of the early medieval stone furniture found in churches in cities in Dalmatia, Istria and northern Italy.

The very motif of boar hunting, as previously noted, is taken from the repertoire of the ancient art. The sarcophagus with mythological theme of Meleager hunting a Calydonian boar from Solin (today

in Archeological museum in Split) is one of the best displays of such a motif from prestigious Attic workshops. Several items from the Late Antiquity exemplify the use of this motif also in the early Christian period as previously mentioned by J. Kovačević.

A relief with a narrative display of boar hunting from the portico of a cathedral in Civita Castellana is a very good early medieval analogy to the scene on the relief from vicinity of Visoko. On the monument from Lazio, the hunt is taking place in the forest and horsemen and infantry are participating. The boar surrounded by dogs is being attacked by one horseman with a spear with a small wings, the other one with a spear in his hand and a horn in his mouth is pursuing it, while two more infantry men, equipped in a similar fashion, are also taking part in the hunt. Those infantry men are very similar to the hunter from Visoko including the presence of the naïve carving. Their legs are presented in profile, while torso and the heads are en face. Apart from that, they are carved in a similar fashion to the hunter from the relief in Bosnia with their thick triangular beards and long hair which in broad highlights is combed towards scalp. Display of perspective in superposition is also an interesting art analogy which is present on both of the monuments. The relief from Civita Castellana is considered to be Langobardian legacy and is usually dated back to 8th century.

The relief with the added Nespina kaznac's inscription is specific for its carving method which is dominated by the use of serrated tools. Their use is not common in the Medieval Period and especially not on tombstones from the Late Medieval period including stećci, where there are no traces of it as well, as far as I know. On the other hand, such final processing of the stone surface is common in Roman period so we can assume that its use on our monument should be understood as antique and late antique tradition. Such carving technique was also applied to some other monuments in the area of today's Bosnia. It involves bear head protomes which used to be arranged in a sequence ornamenting the outer wall of apse of a palace within curia in Breza, but also ram's or moufflon's head probably as a part of a capital from the same site. Clear marks of the serrated chisel and hammer indicate that these monuments should assumedly be placed into approximately the same period. The building in Breza is differently dated and functionally explained. In my opinion it is not an old Christian church but a palace within early medieval land property. Almost all fragments that used to decorate the interior and exterior of the building in Breza are not the characteristic of the Christian iconography. This is especially reflected in the displays of animals like bear, moufflon or ram which would be more acceptable for more secular buildings like a palace or

hunting lodge as a part of nobility residence of the Early Middle Ages. Earlier in the text we have tried to show that according to its artistic qualities and carving procedures the relief from Malo Čajno is very similar to the sculptures from Breza. Therefore, if we add its contents (narrative boar hunting scene) to those indicators, an assumption that it used to be a part of the same ambience does not seem too daring. Such an opinion is more justified if we know that those two localities are only few kilometers apart. Hence, I consider the relief with boar hunting scene from Malo Čajno to be carved in the Early Middle Ages, roughly in the second half of the 8th century. I assume that it was once a part of ambience decoration in the interior of the palace or hunting lodge in Breza. Afterwards, in the following centuries of the Medieval Period, it was taken from there to the new position in Malo Čajno. At that moment it also got its new, funeral function which is shown through successively carved Cyrillic inscription originating from 12th or 13th century. Such re-use of some early medieval monument was not uncommon because in medieval Bosnia, similar thing happened to the famous Kulin ban's panel which was found nearby, in Biskupići.

Literatura

- Adam, J. P.* 1989, La construction romaine. Matériaux et techniques, Paris 1989.
- Basler, Đ.* 1975, Die "Basilika II" in Breza bei Sarajevo, *Živa antika*, 25/1-2, 259-267.
- Benac, A.* 1967, Stećci, Beograd-Zagreb 1967.
- Bešlagić, Š.* 1967, Stećci centralne Bosne, Sarajevo 1967.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci. Kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci. Kultura i umjetnost, Sarajevo 1982.
- Bihalji Merin, O. / Benac, A.* 1963, Stećci, Beograd 1963.
- Cambi, N.* 1988, Atički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana, Split 1988.
- Cambi, N.* 2002, Kiparstvo, u: Longae Salonae (ur. E. Marin), knj. I, Split 2002, 115-174.
- Dresken Weiland, J.* 1998, Italien: mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt, u: Repertorium der christlich-antiken sarkophage, Bd. 2, (ur. T. Ulbert), Mainz 1998.
- Février, P. A.* 1991, Les sarcophages décorés du Midi, u: Naissance des arts chrétiens, Paris 1991, 270-287.
- Fisković, I.* 1990, Nadgrobna plastika humanističkoga doba na našem primorju, u: Dalmatinski prostori i stari majstori, Split 1990, 37-82.
- Guyon, J.* 1991, Le baptême et ses monuments, u: Naissance des arts chrétiens, Paris 1991, 70-87.

- Hubert, J. / Porcher, J. / Volbach, W. F.* 1968, L'Europa delle invasioni barbariche. Milano 1968.
- Jakšić, N.* 2000, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela (ur. A. Milošević), Split 2000, 192-213.
- Kovačević, J.* 1961, Nadgrobni natpis i reljef kaznaca Nespine, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., 15-16, 317-322.
- Lovrenović, D.* 2008, Stećci, Sarajevo 2008.
- Lusardi Siena, S. / Piva, P.* 2001, Scultura decorativa e arredo liturgico a Cividale e in Friuli tra VIII e IX secolo, u: Paolo Diacono e il Friuli Alto medievale (sec.VI-X), Spoleto 2001, 493-594, Tav. I-XXIX.
- Miletić, N.* 1982, Stećci, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.
- Milošević, A.* 2000, Karolinški utjecaji u kneževini Hrvatskoj u svjetlu arheoloških nalaza, u: Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela (ur. A. Milošević), Split 2000, 106-139.
- Milošević, A.* 2008, Il bassorilievo altomedievale del cavaliere di Žrnovnica in Dalmazia, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 37 (35), Sarajevo 2008, 181-217.
- Milošević, A.* 2008a, Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja. Croci sulle lastre di rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa, Dubrovnik-Split 2008.
- Milošević, A.* 2011, Slika "Božanskog boja" – Likovni i ikonografski pogled na konjanički reljef iz Žrnovnice, u: Perunovo koplje. Studia mythologica Slavica 14, Supplementum 4, Ljubljana 2011, 17-72.
- Milošević, A.* 2011a, Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj. Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia alto-medievale, Dubrovnik-Split 2011.
- Russo, E.* 2003, Imagine e narrazione nella scultura dell'VIII secolo, u: Medioevo: immagine e racconto, Atti del Convegno internazionale di studi Parma, 27-30 settembre 2000, (ur. A. C. Quintavalle), Milano 2003, 142-161.
- Schaffran, E.* 1941, Die Kunst der Langobarden in Italien, Jena 1941.
- Škrivanić, G.* 1957, Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, u: Posebna izdanja SANU, 292/24, Beograd 1957.
- Thallóczy, Lj.* 1906, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arkiva, Glasnik Zemaljskog muzeja, 18/4, 401-444.
- Truhelka, Č.* 1991, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine, u: Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., Sarajevo 1991.
- Vuković, J. / Kučan A.* 1947, Jedan stari bosanski nadgrobni spomenik i natpis, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., 2, 51-68.
- Vego, M.* 1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, Knj. 4, Sarajevo 1970.
- Wenzel, M.* 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965.